



# UR SPRÅK I SPRÅK

Josely Vianna Baptista (f. 1957) är en av Brasiliens främsta översättare från spanska. Som sådan debuterade hon 1985 och som poet 1991 med boken *Ar* ("Luft"). Översättandet, som akt och uppmärksamhetsform, är en grund i hennes poetik. John Swedenmark har läst en bok som presenterar henne i helfigur på svenska. Den rymmer översättningar i många led. Från guarani, till portugisiska (med getöga mot spanska) till svenska. Men även översättningar av kulturer, mytologier. Och översättningar av ord i bild.

En skapelsemyt som berättas vid lägerelden eller i samband med hemliga riter är inte en vetenskaplig hypotes om alltings uppkomst, utan ger en bild av hur världen just nu fungerar jämfört med hur den idealt sett borde kunna se ut. Därför förändras myten över tid medan den traderas och även sen efter att den har skrivits ner. Myten, berättelsen är en levande, oförutsägbart återkommande organism – såväl i vilt som i domesticerat tillstånd.

Jag kom att tänka på detta – det talade och även det nedskrivna ordets icke-determinism och kritiska kraft – vid läsningen av en nyutkommen översättningsvolym signerad Ulla M Gabrielsson, vår främste upptäcktsresande i den brasilianska litteraturen. Boken, med den imponerande titeln *Mitt barocka land: de himmelsblå palmträden* har Josely Vianna Baptista som angiven författare, och förvisso spelar hennes dikter, översättningar och essäer en huvudroll – men historien bakom boken rymmer många upphovspersoner och har många vindlingar, varav den svenska översättningen är den senaste men knappast den sista.

Guarani, som talas över ett stort område i centrala Sydamerika och fortfarande är ett av två nationalspråk i Paraguay, slog med häpnad de katolska missionärer som följde i erövrarnas fotspår. Det var nämligen ett språk så fiffigt konstruerat att det

kunde misstänkas likna det språk som talades innan syndafallet. Jesuiterna intresserade sig särskilt och lät guarani frodas i särskilda enklaver, så kallade missioner, varefter de grammatiska beskrivningarna spreds över världen. Tvåhundra år senare nådde de fram till Wilhelm von Humboldt, mannen som bland annat uppfann det på personlig bildning och inte på lydnad byggda universitetet. Humboldt var en hängiven språkforskare, vars insats väl ännu inte fullt uppskattats.

Han sammanställde andras iakttagelser till en grammatik som först nyligen (2011) givits ut i sin helhet. Guarani är ett språk utan ordklasser och grammatiska böjningsformer, men med ett stort antal småord, partiklar, som kan klistras fast efter huvudordet och ge information om sånt som tidpunkt, varaktighet och trovärdighet. Till och med på vad vi kallar substantiv. Den som vill bekanta sig med Guarani kan läsa Jeremías Penayos guaranigrammatik för svenskar, som han gav ut i Uppsala 1990 och som är full av kunskap och kärlek.

Guaranitalarna – eller som de själva kallar språket: *ava ñe'ẽ*, ”människans språk” – tjänstgjorde alltså som informanter till forskare och fick till skillnad från andra folk i regionen uppleva att deras tungomål bemöttes med respekt.

Men det fanns annat som inte angick utomstående. Till exempel de skapelsemyter som flitigt bevarades och var särskilt viktiga eftersom guarani var vana vid att bara bo på samma plats under en kortare tid, kanske ett par år, och därefter flytta vidare. I en sån tillvaro fungerar myterna sammanhållande och kan även inge hopp om en möjlig tillvaro i det förflutna eller i framtiden som är mycket mycket bättre än de rådande tuffa villkoren.

Dessa hemliga berättelser, avfattade på ett underbart, rytmiskt språk, kallades *ñe'e ayvu porã tenonde* – ”de ursprungliga, vackra, inspirerade orden”.

\*

Som tack för en tjänst folklivsforskaren Léon Cadogan hade gjort den guaranitalande stammen mbyá – att fixa ut en orättvist anklagad medlem ur fängelset – fick han lyssna till dessa de heliga vackra orden och teckna ner dem. Utgivningen, först i en facktidskrift och sen i bokform, gjorde sensation, med parallell översättning till spanska.

En av dem som nåddes och som även själv bedrev fältarbete i området var den alltför tidigt bortgångne antropologen Pierre Clastres. Han utgav 1974 Cadogans uppteckningar jämte eget material i fransk översättning, med titeln *Le Grand parler* – ”det stora talandet”. Intrycken från guarani påverkade dessutom i hög grad Clastres historiefilosofi som gick ut på att staten inte alls är civilisationsprocessens slutmål. Han är en av de stora hjältarna i kapitlet om ”nomadologi” i Deleuze och Guattaris antifilosofiska mastodontverk *Tusen platåer*. Han hade också en annan syn på myter än sin lärare Claude Lévi-Strauss, något som också slår igenom i hur han tolkar och översätter myterna. Lévi-Strauss var mer marxistiskt inriktad och

uppfattade myterna som avspeglingar av existerande samhällsförhållanden, vilket förstås är sant – men Clastres uppfattade i högre grad, i sagesmännens anda, myterna som en separat verklighet, och gudarna och förfäderna som bevarare av möjligheter trots allt, av hoppet i en hård värld. Så här skrev Clastres i sitt huvudverk *Samhället mot staten* som översattes till svenska av Bosse Holmqvist och utgavs av det lilla anarkistförlaget Nordan på 1980-talet:

**Människornas ansträngningar att slita sig loss från sina villkor förefaller förgäves då de inte kan röra dem de riktar sig till. Men när de känner och uttalar sitt starka tvivel och sin yttersta ängslan återvänder minnet av det förflutna, minnet av deras anfäder. Belönades inte deras danser, fastor och böner förr i tiden och lyckades de inte ta sig över havet, att finna vägen över? Detta betyder att människorna har ett fast grepp om gudarna, att allt fortfarande är möjligt. På så sätt bekräftas tron på ett liknande öde för nuets människor, för de sista Jeguakava. Deras väntan på Orden är inte förgäves, gudarna kommer att göra sig hörda för dem som anstränger sig att lyssna.**

\*

Lyssnandet till orden är alltså fundamentalt. Och ytterst goda lyssnare är poeten Josely Vianna Baptista, född 1957, och översättaren Ulla M Gabrielsson. Ännu ett annat slags lyssnande, med ögonen, består i att den vackra utgåvan *Mitt barocka land: de himmelsblå palmträden* pryds av utsnitt ur monumentala svartvita landskapsbilder av Francisco Faría, tillkomna i samarbete med Josely Vianna Baptista.

Hennes lyssnande har bestått i att hon upptäckte Léon Cadelons uppteckningar, översatte de heliga sångerna från spanska till portugisiska med noga koll på originalspråket och i nära konsultation med personer som fortfarande hade dem aktuella. Projektet redovisas i två fina essäer (som bonus finns också en varm text om hennes arbete, skriven av Paraguays kanske störste diktare Augusto Roa Bastos), medan anteckningarna från överläggningarna med mbyá bifogas som noter, vilka i sin tur är högst intressant läsning. De tre heliga sångerna ”Kolibrins urtida rötter”, ”Talets källa” och ”Den första jorden” står parallellt på guarani och svenska, vilket ger en fin kontrast mellan den överväldigande sångbarheten i originalet och Ulla M Gabrielssons både vackra och informativa tolkningar, som förtjänstfullt tillför struktur för begriplighetens skull. Medan de ljuvliga noterna istället slumpvis och inte alls systematiskt går in på djupet i enskilda ord och klargör de mytologiska referenserna, inklusive i vad mån de kristna inslagen har påverkat deras gudavärld.

**Ochareko ñomavy,  
oyvárapy mba'ekuaágui,  
okuaarávyma**

**Ñamandu Py'a Guachu oguerojera.**

**Jechaka mba'ekuaa reve oguerojera.**

**Yvy oiko'eýre,**

**pytû yma mbytére,**

**Ñamandu Py'a Guachu oguerojera.**

**Gua'y reta ru eterã,**

**gua'y reta ñe'êy ru eterã,**

**Ñamandu Py'a Guachu oguerojera.**

Det där var strof 6 ur Hymnen "Talets källa". Och så här låter Ulla M Gabrielssons tolkning av den portugisiska översättningen:

**Sedan han länge tänkt djupa tankar,  
med visdomen i sitt himmelska väsen,  
i solen från sin alstrande låga,  
skapade han Det stora hjärtats Ñamandu.**

**Han skapade honom i solen från sin alstrande låga.  
Innan Jorden existerade,  
ur kaos mörker i begynnelsen  
skapade han Det stora hjärtats Ñamandu.  
Som en fader till sina framtida barn,  
den verkliga fadern till sina många barns själar,  
skapade han Det stora hjärtats Ñamandu.**

Sen i kommentaren får vi reda på att *Py'a Guachu* betyder "stor lever", det vill säga de som har ett gott hjärta och är tappra. Vidare att *ñe'êy* är ett centralt begrepp som kan översättas "ordsjäl".

Begreppet ordsjäl är centralt i mbyás mytologi. Språket skapades av den högsta gudomen och språket är av gudomligt ursprung. Ordsjälens embryo är utsänt av gudarna till Jorden för att "bebo" en nyfödd varelse.

I den poetiska översättningen står det dock bara "själar" inte "ordsjälar" och jag kan mycket väl förstå den motviljan mot semantisk överlastning.

Sen kan man bli sittande med originaltexten som med en sudoku och försöka klura ut hur orden hänger ihop. Ord som börjar på o- är som regel tredjepersonsformer av vad vi uppfattar som verb. *Oguerojera* som återkommer flera gånger betyder alltså "han skapade". De inbördes ordlikheterna är påfallande och berättar tillsammans med upprepningarna och omkväderna att det här är dikter designade för att memoreras och fundera länge över, och koppla den hemliga kunskapen till sin egen situation.

\*

Ett annat slags aktivt lyssnande är de egna dikter Josely Vianna Baptista har inspirerats till av guarani-hymnerna – eller rättare sagt till en helt ny egen poetik: ”ett slags ’sensualisering’ som talar till och inbjuder kroppen under själva läsningen”. Detta med hjälp av flera slags tekniker: dikter fulla av tomrum, ett alltmer slumpstyrt och skissartat skrivsätt, letandet efter vad hon kallar ett ”metamorfoserat” ord som kan ”fånga en skymt av de verkliga, vackra och oförstörbara himmelska orden”.

Man måste verkligen utifrån de skimrande översättningar Ulla M Gabrielsson gjort instämma i att ambitionerna lyckas. Det här är dikter som öppnar sig mot historien, såväl urkultur som erövring, och med ett envetet fokus på naturens ständigt pågående växling mellan sönderfall och grodd. Samtidigt förmedlar dikterna genomgående en människas ensamhet som ger sig ut för att upptäcka världen. En ensamhet som nästan är som ett försvinnande eller ett uppgående.

Översättningarna uppåddar ett motsvarande myller av färger och ljus, och också de svenska orden framträder som relikier. Det finns också en andning eller en atmosfär som ger förnimmelsen av att befinna sig omvärd av fuktig luft och fruktig lukt. Jag vill avsluta med att läsa upp en av dikterna. Översättaren har valt ut ett trettiotal dikter ur Baptistas tolv samlingar sen debuten 1991. Jag utgår från att de är kronologiskt ordnade, för det går att urskilja en utveckling mot större fragmentering av språket och sinnesintrycken, hela tiden med den amerikanska indianakulturen som ledsagare in i en barock som är naturens och inte salongernas. Och som jag redan sagt är jag väldigt imponerad av översättningarnas språklanger och rytmer.

**dunklet uppslukar i natten  
sitt eget spår;  
den ockraröda marken blir purpur  
då mörkret mörknar,  
natten så djup natt  
att den vänder till dag**

**insekter surrar  
över bäckens lervatten  
där jag vadar  
– i solen –  
soldamm i purpur,  
långa härvor av ljus  
som havsvinden  
lyfter och nystar upp**

**solens lodlinje skymmer**

**sig själv,  
och kvällningen blir kväll  
i skymningen**

**skuggornas ankarboj,  
dimmornas halvdunkel  
(frukter som ruttnar  
i en flätad korg)**

---

*Mitt barocka land: de himmelsblå palmträden. Tre heliga sånger av mbyá-guarani från Guairá. Nomadiska boplatser.*

Josely Vianna Baptista

Översättning och akvareller på omslagets insidor: Ulla M Gabrielsson

Illustrationer och efterord: Francisco Faría

Med en kortessä av Augusto Roa Bastos

Edition Diadorim Arts, 2020

Författarfoto: Diadorim